

Вовк В. М. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, м. Хмельницький
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0588-2095>;

Олійник У. М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, м. Хмельницький
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7846-6842>

Методологічні засади дослідження права на свободу думки, совісті та релігії

*Метою статті є аналіз прийомів, способів вивчення права на свободу думки, совісті та релігії, виокремлення в процесі синтезу знань, суттєвих зв'язків між цим правом і суспільством, пояснення й узагальнення результатів емпіричного дослідження, виявлення загальних закономірностей та їх формалізація. **Методологія.** Автори акцентують увагу на тому, що, з огляду на складність структури самого права, відмінності й різноманіття методів, їх можна поділити на: 1) філософські методи, сфера застосування яких досить широка. Це метафізичний та діалектичний методи, а згодом – феноменологічний, герменевтичний; 2) загальнонаукові методи, які застосовують у переважній більшості наук; 3) приватні або спеціальні методи – мають поширення для окремих наук або сфер практичної діяльності. Сукупність застосованих методів і наведених припущень надалі можливість побудувати таку модель: право на свободу думки, совісті та релігії є цілісною, самоорганізованою системою, котра поширює свою дію на полісуб'єктне середовище. Складовими цієї системи є свобода думки, свобода совісті, свобода релігії, які виконують роль рушійних сил соціального процесу, а основними регуляторами є суспільство та держава. Завданням є пізнання сутності права на свободу думки, совісті та релігії у філософсько-правовому вимірі, тобто саме через призму цінностей та його ролі для суспільства. **Наукова новизна** полягає в тому, що застосування низки перерахованих вище методів дасть змогу з філософсько-правових позицій висвітлити суперечливі питання правової дійсності, а саму свободу думки, совісті та релігії розглянути як суспільне благо, відповідно, завданням держави є забезпечення, сприяння всім громадянам в отриманні цього блага. **Висновки.** Усі аналізовані методи не існують ізольовано один від одного, оскільки кожен із них поглиблює певний аспект філософсько-правових знань про досліджуване право, у сукупності ж вони розкривають його цілком.*

Ключові слова: методологія; право на свободу думки, совісті та релігії; філософсько-правові регулятори; процес пізнання; ідеологія; філософські методи; загальнонаукові методи; спеціальні методи пізнання.

Вступ

Актуальність цього питання пов'язана з тим, що визнання та забезпечення права людини на свободу думки, совісті та релігії є великим здобутком у нашій правовій системі. Воно є фундаментальною, найвищою цінністю, гарантією гідності, духовного суверенітету, складає основу інших прав людини. Це право є невідчужуваним, дає можливість обрати певні світоглядні орієнтири, зокрема й релігійні. Різноманітні аспекти вище зазначеного права досліджувало багато теоретиків, філософів, правознавців, але всі вони акцентували увагу лише на деяких з них, використовуючи лише окремі традиційні підходи, тому й вивчення багатьох ознак, характеристик залишилося нині поза увагою.

Процес пізнання кожного явища, предмета, процесу чи дійсності як основа дослідження права на свободу думки, совісті та релігії у філософсько-правовому вимірі є довготривалим та складним і вимагає розширеного концептуального підходу на підставі певної розгалуженої методології.

Мета і завдання дослідження

Зазначені вище особливості права на свободу думки, совісті та релігії спонукають до спрямування

поданого у цій статті дослідження та пошук тих об'єктивних і суб'єктивних підвалів, які впливають на реалізацію, забезпечення та розкриття самої цінності цього права. Цієї мети можна досягти шляхом розв'язання таких завдань:

1) виявлення джерел методологічних підходів до розв'язання питання становлення, функціонування та розвитку самого права на свободу думки, совісті та релігії;

2) окреслення характерних рис права на свободу думки, совісті та релігії на підставі поєднання полісемантичності методів.

Виклад основного матеріалу

Наукове дослідження філософсько-правового виміру права на свободу думки, совісті та релігії є фундаментальним, оскільки це наукова теоретична діяльність, що дозволяє отримати нові знання про загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування та взаємозв'язку між суспільством та людиною.

Найбільш важливими етапами у застосуванні методології є виявлення об'єкта й предмета дослідження, постановка наукового завдання або проблеми, визначення (шляхом поєднання відомих

елементів науково-методичного апарату, а за необхідності, створюючи нові елементи, що доповнюють науково-методичний апарат науки) методу або побудови теорії вирішення наукового завдання (проблеми), яке розглядають, перевірка достовірності одержаних висновків, оцінка вагомості обґрунтованих рекомендацій (Antoniuk, Polonskyi, Averchenkov, & Malakhov, 2015, p. 32).

Основними функціями методології в дослідженні філософсько-правового виміру права на свободу думки, совісті та релігії є:

– визначення способів отримання наукових знань щодо понять «свобода», «совість», «думка», «релігія»;

– визначення певного шляху, на якому може бути досягнена науково-дослідна мета, а саме: філософсько-правове дослідження права на свободу думки, совісті та релігії в процесі розвитку суспільства;

– забезпечення всебічності отримання інформації щодо розгляду зазначеного вище права;

– введення нової інформації, щодо ознак свободи думки, совісті, релігії до фонду теорії науки;

– уточнення, збагачення, систематизація термінів і понять, характерних аналізованому нами праву в науці;

– створення системи наукової інформації, що ґрунтується на об'єктивних фактах щодо сучасного стану розвитку права на свободу думки, совісті та релігії та логіко-аналітичного інструменту наукового пізнання.

Специфіка наукової діяльності під час дослідження будь-якого явища, процесу правової дійсності визначається певними методами. Так, науковий метод – це система регулятивних принципів і прийомів, за допомогою яких досягається об'єктивне пізнання дійсності, генерується нове знання. Методи в науці утворено завдяки рефлексії над уже отриманими теоретичними результатами в освоєнні певної предметної області дослідження (Zelenkova et al., 2011, p. 120). Характерні ознаки наукового методу: завжди усвідомлений, доведений, публічний та стійкий. Усвідомленість методу – це знання про його інструменти та отримані результати. Доведеність – результативність й ефективність методу перевірена та визнана. Публічність означає залучення методу до контексту наукової культури, коли будь-який дослідник має можливість його опанувати. Повторюваність (стійкість) – здатність методу давати очікувані результати за його повторного застосування або використання для однотипних проблем і предметів (Pavlov, 2010, p. 103).

Філософія права, використовуючи узагальнені методи пізнання, певним чином відкриває нові ідеологічні виміри загальних понять, надаючи їм

філософсько-правової інтерпретації. Науковий метод багато в чому обумовлений предметом дослідження. Специфіка методів науки так чи інакше визначається змістом предмета, тому метод як спосіб дослідження не може залишатися незмінним на різних етапах пізнавальної діяльності, завжди однаковим у відношеннях і проявах, а змінюється разом з предметом, на який спрямований. Має значення також і той факт, що метод значною мірою формується щоразу по-новому, зважаючи на іманентні характеристики самого предмета (Shtanko, 2002, p. 54).

У дослідженні застосовано плюралізм (множинність) методів, що дає можливість вийти не тільки до нових парадигм правового розвитку, але й оновити всебічно інформацію про предмет, яка вже стала традиційною в юриспруденції.

Опановування методом завжди дає знання щодо способу та послідовності здійснення тих чи інших дій у розв'язанні поставлених завдань. Метод спирається на теорію (по суті, це теорія, застосована для отримання нових знань). З огляду на відмінності й різноманіття методів вони можуть бути розділені на кілька основних груп:

1) філософські методи, які мають доволі широку сферу застосування. До них традиційно належать метафізичний та діалектичний методи. У XX ст. активно розроблялися феноменологічний, герменевтичний та інші філософські методи.

Феноменологічний метод – це своєрідна спроба розглянути право через індивідуальне буття та сутність, яка тісно пов'язана з духовним світом людини, її правосвідомістю. Цей метод побудований на таких принципах:

– відмова від переконань та передумов, які не були повністю досліджені, не перевірені часом;

– очевидність та відкритість новому досвіду – все потрібно приймати й описувати таким, яким воно є насправді, та тільки в тих рамках, в яких воно розкривається;

– інтернаціональність – спрямованість на конкретний предмет (Atamanchukova, & ZNargalon, 2013).

Застосування вказаного методу дало змогу перейти до єдиного моністичного погляду на право на свободу думки, совісті та релігії. Зважаючи на структуру людської свідомості, яка складається з передумов сприйняття різних природно-правових ідей, це право можна характеризувати як цілісне природно-соціальне явище, яке належить людині від народження і має нормативно-ціннісний характер.

Усі філософські методи дослідження мають два аспекти: пізнавальний і практичний, які можуть бути корисними у прогнозуванні того, як складеться ситуація, та розумінні того, як створити умови, необхідні для реалізації права, котре ми розглядаємо. Філософські методи становлять світоглядну основу права на свободу

думки, совісті та релігії. Вони забезпечують дослідження його природи та сутності;

2) загальнонаукові методи використовуються в переважній більшості наук. Кожне наукове дослідження, а тим більше відкриття має свій предметний та методологічний зміст, що веде до поетапного перегляду термінологічного апарату, факторів, передумов і підходів до тлумачення аналізованого матеріалу. Таким чином загальні методи використовують лише на певних етапах процесу пізнання. Наприклад, індукція – на емпіричному, а дедукція – на теоретичному рівні пізнання, аналіз застосовують на початковій стадії дослідження, а синтез – лише на завершальній. Як правило, загальнонаукові методи виявляються через вимоги всезагальних методів;

3) приватні або спеціальні методи мають поширення в окремих науках або сферах практичної діяльності.

Нарешті, окрему особливу групу методів утворюють методика, що складають прийоми та способи, які виробляються для вирішення якоїсь особливої, приватної проблеми. Вибір правильної методика – важлива умова успіху будь-якого дослідження (Shtanko, 2002, р. 99). Методика дослідження – це система правил використання методів, прийомів та способів для проведення кожного дослідження. Свідоме застосування науково обґрунтованих методів слід розглядати як найсуттєвішу умову успішного написання наукового дослідження (Tsekhmistrova, 2004, р. 80-81).

Наша методика дослідження складатиметься з таких філософських та загальнологічних методів, як: систематизація та узагальнення, термінологічний принцип, метод діалектики, порівняння, дедукції, аксіологічний, гіпотетичний метод, метод аналізу та синтезу, абстрагування, системний метод, принцип загального зв'язку та взаємозалежності, історичний та логічний методи.

Визначаючи стратегію юриспруденції з використанням філософсько-світоглядних підходів, П. М. Рабінювич наполягає на залученні трьох загальнометодологічних постулатів: по-перше, об'єктивної зумовленості обраних методів дослідження його предметом; по-друге, необхідності встановлення єдиної істини, що перевіряється об'єктивним критерієм; по-третє, евристичними можливостями використовуваних підходів і методів (Rabinovich, 2001, р. 170). Загальнонаукова методологія забезпечить наукове дослідження права на свободу думки, совісті та релігії таким чином:

– науковим обґрунтуванням проблеми дослідження, яке буде розроблено з отриманням нових наукових результатів;

– побудовою нових предметів дослідження, наприклад, щодо порівняння свободи думки, совісті та релігії зі свободою віросповідання;

– розробкою наукового апарату нашого дослідження у разі визначення сукупності необхідних наукових методів опису об'єкта з урахуванням досвіду застосування цих методів у різних галузях знань;

– коректним визначенням нових елементів понятійного апарату в галузі філософії права, використання яких виявиться продуктивним для цієї науки;

– цілісністю дослідження, коли кожна його частина може бути розкрита й пояснена лише через розгляд усього цілого, а ціле може існувати лише на ґрунті своїх складових, не допускаючи їх вилучення або надлишку;

– перевіркою досягнутих наукових результатів з позиції їх істинності, застосовуючи систему логічних доказів (Antonіuk, Polonskyi, Averchenkov, & Malakhov, 2015, р. 37).

Метод узагальнення є процесом становлення загальних властивостей та ознак предметів, явищ, процесів, факторів об'єктивної дійсності, різних правових постулатів. Гносеологічною основою узагальнення є широко вживані категорії загального та одиничного. Загальне є філософською категорією, що відтворює подібні, повторювані риси та ознаки, що належать кільком одиничним явищам чи всім предметам цього класу, роду, виду, а одиничне виражає специфіку, своєрідність саме такого явища (чи групи явищ однакової якості), його відмінність від інших. Узагальнення ніколи не може бути нескінченним. Його межею є філософські категорії, що не мають родового поняття, і тому узагальнювати їх не можна (Kraus, 2012, р. 89).

Проаналізувавши такі одиничні категорії, як «свобода», «думка», «совість», «релігія», встановили загальні властивості, ознаки права на свободу думки, совісті та релігії, виявили ознаки, що вирізняють його серед інших філософсько-правових категорій.

Герменевтичний метод акцентує увагу на праві, як на причинно-наслідковій обумовленості, що виростає із визначеної наукової традиції, повсякденного досвіду, розуміння права, виховання, спілкування, культури тощо.

Застосування в процесі дослідження вказаного методу, який є порівняно новим у системі методології, дає змогу визначити найважливіші характеристики права на свободу думки, совісті та релігії, а саме його історичність, цілісність, духовність, нерозривний зв'язок з людською свободою та іншими правами. Зазначений метод ґрунтується на усвідомленні, виокремленні сутнісного з окремого факту. Звернення до герменевтичного методу дає можливість трактувати, чому впродовж тривалого часу існування суспільства вживалася назва «свобода віросповідання» замість «свобода релігії» та «свобода совісті». Кожне дослідження, побудоване на

використанні історичних джерел, має за обов'язковий методологічний прийом герменевтики.

Так, право на свободу думки, совісті та релігії постає особливим, духовним виміром буття кожної людини, яке породжене прагненням до вільної його реалізації кожним. Використовуючи герменевтичний метод, можна дійти таких висновків:

– право на свободу думки, совісті та релігії є доволі важливим елементом правової реальності;

– це право не потребує доказів свого існування, воно має нормативну форму вияву;

– зазначене вище право має значення для нормотворчої діяльності держави, для державного управління;

– рівень розвитку права на свободу думки, совісті та релігії відтворює відповідність людському виміру та можливості щодо забезпечення інших прав, свобод та інтересів.

Використання методу порівняння дозволяє визначити подібні та відмінні риси аналізованого нами права в різні історичні періоди. Так, варто пам'ятати, що, застосовуючи цей метод, маємо порівнювати такі об'єкти та явища, які мають спільні істотні ознаки, до яких належать:

– загальне розуміння філософами, мислителями права на свободу думки, совісті та релігії через призму людських цінностей різних історичних періодів;

– наявність та рівень правового закріплення зазначеного вище права в законодавстві країн світу;

– чинники, що перешкождали нормальній реалізації права на свободу думки, совісті та релігії в конкретну історичну епоху.

Проаналізоване нами право є досить складним за своєю сутністю, оскільки на його зародження, становлення та розвиток впливає багато об'єктивних та суб'єктивних факторів. Для порівняння використано такий алгоритм. По-перше, слід розглянути кожну складову частину аналізованого нами поняття окремо. По-друге, виокремити ознаки, за якими можна їх порівняти. По-третє, порівняти кожну складову за всіма ознаками. По-четверте, визначити спільне. По-п'яте, визначити відмінності (Hrabchenko, Fedorovych, & Harashchenko, 2009, p. 17).

Метод порівняння потребує діахронного та синхронного структурування. Діахронне передбачає розвиток усіх державно-правових явищ в історичному аспекті розвитку всієї правової системи, наприклад, розвиток понять «свобода думки», «свобода совісті», «свобода релігії», починаючи з Античності, Середньовіччя, Відродження, Нового часу, Реформації, Просвітництва, Модерну, Постмодерну. Такий підхід дає змогу краще оцінити, зрозуміти реальний стан розвитку цього права, його соціальну обумовленість. Синхронні особливості методу порівняння проявляються у формі зіставлення та аналізу

державно-правових явищ на мікро- та макрорівнях. У нашому дослідженні це може бути порівняльний синхронно-правовий аналіз джерел права на свободу думки, совісті та релігії, окремих їх інститутів.

Діалектика є методом пізнання природи, суспільства та мислення, сутність якої розглядається в єдності з логікою та теорією пізнання, встановлюючи тим самим фундаментальний науковий принцип дослідження багатопланової та суперечливої дійсності в усіх її проявах. Діалектичний підхід дозволяє обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки між досліджуваними явищами, предметами, процесами, етапи диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю та явищем, цілим і частиною, змістом і формою, об'єктивність в оцінюванні дійсності, суб'єктивні елементи у підходах до вивчення чогось тощо. Досвід і факти є джерелом, ядром, основою пізнання дійсності, а практика – критерієм істинності теорії. Діалектика як фундаментальний принцип і метод пізнання має велику пояснювальну силу. Однак вона не підмінює конкретно наукові методи, пов'язані зі специфікою досліджуваної сфери. Діалектика виявляється в них і реалізується через них відповідно до вимог спадкоємності та несуперечливості в методології (Chmylenko, & Zhuk, 2014, p. 6).

З філософсько-правових позицій найповніше висвітлив діалектику як методологію юридичної науки академік М. В. Костицький, який, надавши діалектичної форми своїй науковій розвідці, гостро поставив питання щодо багатомірності та глибини пізнавального потенціалу діалектики (Kostytskyi, 2012, p. 3). На його думку, категорії діалектики є універсальними логічними формами мислення, в яких відтворені ті загальні властивості, відношення та зв'язки, які існують в об'єктивній реальності. Без понять і категорій, як констатує правник, пізнання дійсності було б неможливим (Kostytskyi, 2012, p. 13). Але, взявши філософський масштаб розгляду діалектичної методології, видатний учений лишив простір для загальнонаукового та спеціально-наукового рівня пошуку специфіки застосування діалектичного методу в правознавстві та філософії.

Завдяки вказаному методу основні характеристики цього права обґрунтовуються й оцінюються різносторонньо, з огляду на передумови виникнення, зміст, форми функціонування, закономірності їхнього розвитку з урахуванням схвального ставлення до ідеалістичного світогляду суспільства.

Використовуючи діалектичний метод, можна зазначити, що:

– право на свободу думки, совісті та релігії є явищем досить динамічним, зміст якого постійно змінюється в процесі історичного розвитку;

– право на свободу думки, совісті та релігії тісно пов'язане із політичними, економічними, соціальними, ідеологічними, культурними, національними та історичними подіями й факторами;

– право на свободу думки, совісті та релігії слід вивчати в тісному зв'язку з іншими особистими правами людини та практикою їх реалізації;

– право на свободу думки, совісті та релігії тісно пов'язане із державою, рівнем її демократичності як засобом гарантування цього права.

Також ми переконалися, що необхідно враховувати не лише взаємодію всіх його складових елементів, а й взаємозв'язок з іншими правами, пов'язувати їх з рівнем суспільної свідомості, реаліями політики, станом економіки та іншими сферами суспільного життя. Вказане право має бути розглянуто в динаміці, починаючи від найпростіших його проявів до цілісного становлення.

Вихідним у діалектиці є принцип загального зв'язку та взаємозалежності, який вказує на те, що кожен досліджуваний предмет, явище, процес має дуже багато властивостей, які можна розкрити тільки через зв'язок з іншими. Причому ці зв'язки існують незалежно від волі та свідомості людини та виявляються на всіх ступенях розвитку. Так, аналізуючи право на свободу думки, совісті та релігії, розкриваючи його властивості, ми зверталися до таких прав, як право на свободу світогляду та віросповідання, свободу слова, зв'язок з якими є, на нашу думку, більш тісним.

Методом, прямо протилежним діалектичному, є метафізичний, який розглядає всі об'єкти, явища та процеси відособлено, статично й однозначно.

На підставі використання метафізичного методу дійшли висновків, що:

– право на свободу думки, совісті та релігії можна охарактеризувати як самостійне, повністю абстраговане від інших суспільних явищ;

– сучасний стан реалізації права на свободу думки, совісті та релігії найповніше відповідає об'єктивно обумовленим потребам розвитку суспільства.

Одним із застосовуваних методів є метод дедукції – такий умовивід, у якому висновок про деякий елемент множини робиться на підставі знання про загальні властивості всієї множини, тобто доведення або виведення твердження (наслідку) з одного або кількох інших тверджень (посилань) з огляду на закони логіки, що мають достовірний характер (Тsekhmistrova, 2004, р. 91-92). Використовуючи цей метод, рухалися від загального до часткового (одиночного). Він допоміг краще пізнати аналізоване право, оскільки за його допомогою отримується нове (виведене) знання, що кожна складова права на свободу думки, совісті та релігії має ознаки, властиві всьому праву. Об'єктивною основою дедукції є те, що кожний предмет або явище

сполучають у собі єдність загального та одиночного, і це дає змогу пізнавати одичне, враховуючи знання про загальне (Kostytskiy, 2012, р. 84).

Використовують також аксіологічний метод, який ґрунтується на понятті цінності та дає можливість з'ясувати якості й властивості права на свободу думки, совісті та релігії через призму задоволення потреби окремої особистості й певного суспільства (Chmilenko, & Zhuk, 2014, р. 17). Саме в рамках аксіологічного методу досліджуване нами право можна визначити як надбання, створене людством, та охоплює всю систему духовних цінностей, створених людством. У цьому контексті його зміст становить найбільш значущі для кожної людини фрагменти дійсності, що відтворилися у її світоглядному уподобанні, вступили у відносини з особливими потребами людини, які стосуються вільного сприйняття навколишнього світу, висловлення своєї думки, вибору релігії або ж атеїзму.

Метод аналізу використовують, розглядаючи такі складові, як свобода думки, свобода совісті, свобода релігії. Аналіз як логічна операція дає можливість осягнути сутність поняття за допомогою методу розчленування її на певні елементи та виокремити важливе. Лише метод аналізу, враховуючи міжпредметні зв'язки, дозволяє різносторонньо вивчити предмет дослідження, спираючись на раніше здобутий досвід.

Тісно пов'язаний з методом аналізу метод синтезу. Суть методу синтезу полягає у виокремленні найголовнішої складової предмета, який розглядають, та дослідженні його виникнення й розвитку.

Також був застосований історичний метод, який дав змогу дослідити розвиток права на свободу думки, совісті та релігії у хронологічній послідовності для того, щоб розкрити внутрішні та зовнішні характерні ознаки, закономірності та суперечності. Під час використання історичного методу за мету береться розкриття парадигми права на свободу думки, совісті та релігії на всіх етапах розвитку людського суспільства. Особлива увага спрямована на вивчення історичних подій, досвіду, оцінки ретроспективних подій, теорій, фактів з часу їх виникнення, функціонування та розвитку. Він є актуальним для вивчення історико-теоретичних аспектів становлення і розвитку права на свободу думки, совісті та релігії епох Античності, Середньовіччя, Відродження, Реформації, Нового часу, Просвітництва, Модерну, Постмодерну, адже для розуміння природи будь-якого правового явища та філософсько-правового його тлумачення треба з'ясувати історичні його аспекти.

Логічний метод, застосований поряд з історичним, показує нам об'єктивні закономірності виникнення, функціонування та розвитку права на

свободу думки, совісті та релігії, які розкриваються на всіх стадіях існування, де визначено основні риси історичної еволюції. Беззаперечно, аналізуючи право на свободу думки, совісті та релігії варто обов'язково з'ясувати основні закономірності його зміни та розвитку. Логічний метод підкреслює, що право на свободу думки, совісті та релігії – це результат відповідного історичного процесу, під час якого утворилися відповідні умови його існування. Принцип діалектичної єдності історичного та логічного методів пізнання вимагає, щоб логіка мислення відповідала історичним процесам. Одночасно активно виокремлюючи з історії суттєве та необхідне, відтворюючи її логічно, мислення оголює суть історичного процесу, допомагає зрозуміти його повно і глибоко, але обов'язково відповідно до об'єктивних законів (Krushelnyska, 2006, p. 88).

Методом, який орієнтував наше дослідження на розкриття цілісності об'єкта та його структурних складових і виявлення зв'язків між ними, став системний метод. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» визначає систему як сукупність будь-яких елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спеціальною ознакою, призначенням (Busel, 2005, p. 1126). Системний метод, на думку В. В. Сухоноса, має два аспекти – пізнавальний (описовий) та конструктивний (використовується для утворення систем) (Sukhonos, 2005, p. 35). Застосування цього методу дає можливість розглянути право на свободу думки, совісті та релігії у філософсько-правовому вимірі в усій його повноті, показати складність будови, взаємодію та взаємообумовленість складових елементів. Ядром системного методу є функціонально-структурний аналіз, який складається з чотирьох етапів:

- 1) формулювання завдання, з визначенням об'єкта, мети та завдання дослідження;
- 2) окреслення меж системи, що вивчається, визначення її структури;
- 3) створення математичної моделі досліджуваної системи;
- 4) аналіз отриманої математичної моделі (Antoniuk, Polonskyi, Averchenkov, & Malakhov, 2015, p. 100).

Переконані, що цей метод є доволі ефективним у нашому дослідженні, оскільки дав змогу виявити структурні зв'язки між складовими компонентами права на свободу думки, совісті та релігії.

Саме аналіз становлення таких понять, як «думка», «совість», «релігія» в процесі історичного розвитку сприятиме виявленню тенденцій і закономірностей їхнього генезису. На цій підставі можна прослідкувати наступність в процесі розвитку права і дійти висновку щодо доцільності або недоцільності використання історичного досвіду. Проаналізувавши розвиток права на

свободу думки, совісті та релігії від часів Античності до сьогодення, можемо зробити висновок про наявність тенденції їхнього постійного понятійного розширення та посилення правового захисту. Важливим етапом у цьому процесі було прийняття Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р., а згодом і Конституції України, які створили підґрунтя юридичної легітимності, стали правовими засобами реалізації свободи думки, совісті, релігії, їх охорони та захисту.

Метод абстрагування складається з основних розумових операцій, що дозволяють подумки вичленувати й перетворити на самостійний об'єкт розгляду окремі сторони, властивості або стан об'єкта в чистому вигляді. Абстрагування полягає у виокремленні таких властивостей об'єкта, які окремо, незалежно від нього не існують. Таке виокремлення можливе тільки в уявному плані – в абстракції (Novikov A.M., & Novikov D.A., 2010, p. 81). Цей метод дозволяє визначити неістотні властивості досліджуваного нами предмета, явища чи процесу, а також дає змогу замінити досліджуваний об'єкт простішим. На підставі застосування вказаного методу зробили висновки:

- право на свободу думки, совісті та релігії є абсолютним, необмежуваним, невідчужуваним;
- воно існувало та змінювалося поступово із розвитком людського суспільства.

Поряд із методом абстрагування було застосовано прямо протилежний йому метод конкретизації, завдяки яким вирізняють істотні властивості, зв'язки й відносини предметів або явищ. Він вимагає врахування всіх реальних умов, у яких перебуває досліджуваний об'єкт. У процесі пізнання досліджуване поняття рухається від абстрактного до конкретного поняття, багатшого за своїм науковим змістом. На цій підставі переконалися, що:

- право на свободу думки, совісті та релігії можна обмежити тільки у випадках, передбачених чинним законодавством;
- це право існувало в первісному примітивному вигляді ще із зародженням людського суспільства, воно не мало тих рис, які притаманні йому на сьогоденньому етапі розвитку. Але поступово із розвитком економічних, політичних, соціальних, ідеологічних відносин воно змінювалося. На сьогодні його складові елементи сприймаються подекуди неоднозначно.

Ці два методи наукового пізнання, попри свою методологічну протилежність, взаємно доповнюють один одного.

Основними методологічними принципами та перспективами в теоретичних дослідженнях прав людини, які здійснювалися як філософами, так і юристами, став антропоцентризм у поєднанні з індивідуалізмом та універсалізмом, процесуалізмом, еволюціонізмом, релятивізмом, транзакційним

принципом інтерактивності тощо. Вважаємо, що такий плюралізм дає змогу розвинути філософсько-правову методологію у всіх напрямках, не даючи їй можливості обмежитися одним підходом (прикладом може бути історичний матеріалізм у радянський період).

Головною засадою методології філософсько-правових досліджень прав людини стала антропо-етнологічна парадигма (Bihun, 2003, p. 120). Саме в ній основна увага приділялася людині як індивіду та людині як члену соціальної групи. Звідси сутність будь-якого права людини розглядалася значно глибше: з одного боку, права належать кожному за природою від народження, а з іншого – є результатом взаємних обмежень соціуму як такого. Це дає можливість повно та всебічно розкрити сутність такого складного та багатоаспектного явища як права людини, в нашому випадку це право на свободу думки, совісті та релігії.

У контексті розгляду цього питання варто також згадати про семіотико-правову методологію, застосування якої для аналізу прав людини значно збагатить філософськими знаннями про закономірності функціонування елементів правової системи та взаємних зв'язків між основними формами існування аналізованого нами права як цілісного утворення. Семіотика права стала самостійною наукою у 1970-х роках, перші її досягнення почали активно вживатися у працях П. М. Рабіновича, який разом з іншими вивчав знакову природу права (Pavlyshyn, 2015, p. 49).

Поява семіотичних теорій сприяє розвитку нового теоретико-методологічного інструментарію, термінологічного апарату права на свободу думки, совісті та релігії, який може бути використаний у вивченні знакової природи саме цього права людини як концепту та як соціального інституту. Безумовно, це право можемо розглядати як цілісну знакову конструкцію на трьох основних рівнях – як саму ідею прав людини; як правовий інститут, що виражений сукупністю юридичних норм; як особливу систему людських відносин. Застосування семіотико-правових методів забезпечує реалізацію антропологічної парадигми в дослідженні прав людини як антропологічно-правового феномену.

Усі аналізовані методи не існують ізольовано один від одного, оскільки кожен із них поглиблює певний аспект філософсько-правових знань про досліджуване нами право, в сукупності ж вони розкривають його повністю.

Доцільно було б звернути увагу, що для досягнення поставленої мети варто використати також і такі принципи пізнання, як:

– науковості, котрий повною мірою виключає описовість, абстрактні твердження, а вимагає

обов'язкової доказовості тверджень, висновків тощо;

– історизму, що передбачає розгляд будь-якого явища, процесу, дійсності в закономірному історичному розвитку, зв'язку з історичним минулим та умовами їх існування на сьогодні;

– об'єктивності, який ґрунтується на неупередженості, повній незалежності від світоглядних, ідеологічних та інших орієнтацій.

Наукова новизна

Право на свободу думки, совісті та релігії є соціальним феноменом, інститутом, основна функція якого полягає в накопиченні, зберіганні та передачі соціально-історичного досвіду людства. Специфіка досліджуваного нами поняття розкривається за допомогою таких термінів, як: «свобода», «парадигма», «віросповідання».

Висновки

На підставі застосування всіх вказаних методів дослідження, можна констатувати, що:

– по-перше, право на свободу думки, совісті та релігії є доволі складним, багатоаспектним з філософсько-правової точки зору явищем, вивчення якого потребує комплексної методологічної основи;

– по-друге, методологічні підходи дають можливість визначити право на свободу думки, совісті та релігії як цілісний феномен правової дійсності, що залежить від рівня демократизму в державі та ступеня розвитку громадянського суспільства, має ціннісне значення. Дослідники доповнили цей перелік ще одним значенням громадянства як витвором сприятливих обставин чи «товар» на світовому ринку, чия природа залежить від винятково економічних (фінансових) факторів, а процес лібералізації доступу до громадянства як правового статусу особи уповільнюється, зважаючи на очевидні обмеження (Orgad, 2017, p. 337-357).

– по-третє, дослідження права на свободу думки, совісті та релігії в процесі філософсько-правового аналізу викликає необхідність застосування філософських методів, які характеризують його самостійний характер, динамізм розвитку; загальнонаукових, котрі акцентують увагу на історичному характері цього права, його об'єктивності, функціональному призначенні; спеціальні методи, що змальовують право на свободу думки, совісті та релігії як системне, структуроване явище, котре має свій зміст, форму, побудову й певним чином удосконалюється відповідно до потреб та інтересів суспільства і держави.

REFERENCES

- Antoniuk, V.S., Polonskyi, L.H., Averchenkov, V.I., & Malakhov, Yu.A. (2015). *Metodolohiia naukovykh doslidzhen [Research methodology]*. Kuiv: NTUU KPI [in Ukrainian].
- Atamanchukova, A.V., & ZNargalon, L.O. (2013). *Fenomeologicheskii metod issledovaniia [Phenomenological research method]*. Moscow. Retrieved from <https://www.docplayer.ru/47637297-Fenomenologicheskii-metod-issledovaniya-atamanchukova-a-v-zhargalon-l-o.html> [in Russian].
- Busel, V.T. (Eds.). (2005). *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [A great explanatory dictionary of modern Ukrainian]*. Kyiv; Irpin: Perun [in Ukrainian].
- Bihun, V.S. (2003). *Liudyna v pravi: aksiolohichni pidkhdid [The man in law: an axiological approach]*. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].
- Chmylenko, F.O., & Zhuk, L.P. (2014). *Metodolohiia ta orhanizatsiia naukovykh doslidzhen [Methodology and organization of scientific research]*. Dnipropetrovsk: RVV DNU [in Ukrainian].
- Hrabchenko, A.I., Fedorovych, V.O., & Harashchenko, Ya.M. (2009). *Metody naukovykh doslidzhen [Methods of scientific research]*. Kharkiv: NTU KhPI [in Ukrainian].
- Kostytskiy, M.V. (2012). Pro dialektiku yak metodolohiiu yurydychnoi nauky [On dialectics as a methodology of legal science]. *Filosofski ta metodologichni problemy prava, Philosophical and methodological problems of law*, 1, 3-17 [in Ukrainian].
- Kraus, N.M. (2012). *Metodolohiia ta orhanizatsiia naukovykh doslidzhen [Methodology and organization of scientific research]*. Poltava: Oriiana [in Ukrainian].
- Krushelnitska, O.V. (2006). *Metodolohiia ta orhanizatsiia naukovykh doslidzhen [Methodology and organization of scientific research]*. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
- Kustovska, O.V. (2005). *Metodolohiia systemnoho pidkhodu ta naukovykh doslidzhen [Methodology of systematic approach and research]*. Ternopil: Ekonom. dumka [in Ukrainian].
- Novikov, A.M., & Novikov, D.A. (2010). *Metodologiiia nauchnogo issledovaniia [Methodology of scientific research]*. Moscow: Librokom [in Russian].
- Orgad, L. (2017). "Naturalization", in Oxford Handbook of Citizenship. A. Shachar, R. Bauböck, M. Vink, I. Bloemraad (Eds.). Oxford University Press. doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198805854.013.15>.
- Orlov, O.I. (2019). Problema spivvidnoshennia viry ta znannia [The problem of correlation between faith and scientific knowledge]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal, Juridical scientific electronic journal*, 5, 350-353. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-5/85> [in Ukrainian].
- Pavlov, A.V. (2010). *Logika i metodologiiia nauki: sovremennoe gumanitarnoe poznanie i ego perspektivy [Logic and methodology of science: modern humanitarian knowledge and its prospects]*. Moscow: Flinta; Nauka [in Russian].
- Pavlyshyn, O.V. (2015). Prava liudyny ta metodolohiia yikh doslidzhennia kriz pryzmu semiotyko-pravovoho pidkhodu [Human rights and methodology for their research through the prism of a semiotic-legal approach]. *Pravo Ukrainy, Law of Ukraine*, 2, 46-51 [in Ukrainian].
- Rabinovich, P.M. (2001). *Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy [Fundamentals of the general theory of law and state]*. Kyiv: Atika [in Ukrainian].
- Shtanko, V.I. (2002). *Filosofiiia i metodologiiia nauki [Philosophy and Methodology of Science]*. Kharkov: KhNURE [in Russian].
- Sukhonos, V.V. (2005). *Teoriiia derzhavy i prava [The theory of state and law]*. Sumy: Univ. kn. [in Ukrainian].
- Tsekhmistrova, H.S. (2004). *Osnovy naukovykh doslidzhen [Basics of the scientific research]*. Kyiv: Slovo [in Ukrainian].
- Tsiupka, B. (2019). Chetverte pokolinnia prav liudyny: zakonodavche zakriplennia v Ukraini [The fourth generation of human rights: legislative consolidation in Ukraine]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal, Juridical scientific electronic journal*, 6, 81-83. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-6/16> [in Ukrainian].
- Zelenkova, A.I. (et al.). (2011). *Filosofiiia i metodologiiia nauki [Philosophy and Methodology of Science]*. A.I. Zelenkova (Eds.) (2nd ed., rev.). Minsk: GIUST [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Антонюк В. С., Полонський Л. Г., Аверченков В. І., Малахов Ю. А. *Методологія наукових досліджень* : навч. посіб. Київ : НТУУ КПІ, 2015. 276 с.
- Атаманчукова А. В., Жаргалон Л. О. *Феномеологічний метод дослідження*. М., 2013. 22 с. URL: <https://www.docplayer.ru/47637297-Fenomenologicheskii-metod-issledovaniya-atamanchukova-a-v-zhargalon-l-o.html>.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1425 с.
- Бігун В. С. *Людина в праві: аксіологічний підхід* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2003. 220 с.
- Чмиленко Ф. О. *Жук Л. П. *Методологія та організація наукових досліджень* : посібник. Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2014. 48 с.*
- Грабченко А. І., Федорович В. О., Гаращенко Я. М. *Методи наукових досліджень* : навч. посіб. Харків : НТУ ХПІ, 2009. 142 с.
- Костицький М. В. *Про діалектику як методологію юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 1. С. 3–17.*
- Краус Н. М. *Методологія та організація наукових досліджень* : навч.-метод. посіб. Полтава : Оріяна, 2012. 183 с.
- Крушельницька О. В. *Методологія та організація наукових досліджень* : навч. посіб. Київ : Кондор, 2006. 206 с.

- Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій. Тернопіль : Економ. думка, 2005. 124 с.
- Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология научного исследования. М. : Либроком. 2010. 280 с.
- Orgad L. «Naturalization», in Oxford Handbook of Citizenship / eds. A. Shachar, R. Bauböck, M. Vink, I. Bloemraad. Oxford : University Press, 2017. P. 337–357. doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198805854.013.15>.
- Орлов О. І. Проблема співвідношення віри та наукових знань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5. С. 350–353. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-5/85>.
- Павлов А. В. Логика и методология науки: современное гуманитарное познание и его перспективы : учеб. пособие. М. : Флинта ; Наука, 2010. 344 с.
- Павлишин О. В. Права людини та методологія їх дослідження крізь призму семіотико-правового підходу. *Право України*. 2015. № 2. С. 46–51.
- Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
- Штанько В. І. Філософія и методология науки : учеб. пособие. Харьков : ХНУРЭ, 2002. 292 с.
- Сухонос В. В. Теорія держави і права : навч. посіб. Суми : Унів. кн., 2005. 536 с.
- Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Слово, 2004. 240 с.
- Цюпка Б. Четверте покоління прав людини: законодавче закріплення в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 81–83. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-6/16>.
- Філософія и методология науки : учеб. пособие / [А. И. Зеленков и др.] ; под ред. А. И. Зеленкова. 2-е изд., доп., испр. Минск : ГИУСТ, 2011. 479 с.

Стаття надійшла до редколегії 05.09.2019

Vovk V. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Theory and History of State and Law of the Khmelnytsky University of Management and Law Named after Leonid Yuzkov, Khmelnytskyi, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0588-2095>;

Oliinyk U. – Ph.D in Law, Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law of the Khmelnytsky University of Management and Law Named after Leonid Yuzkov, Khmelnytskyi, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7846-6842>

Methodological Basis of the Study of the Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion

*The **purpose** of the article is the disclosure of methods, ways of examining the right to freedom of thought, conscience and religion, the allocation in the process of synthesis of the knowledge of the substantive relationship between that law and the society, explanation and generalization of results of empirical research, identifying common patterns and their formalization. The **methodology** of the study. The authors emphasize that, given the complexity of the structure of the law itself, the differences and the variety of methods they can be divided into: 1) philosophical methods, whose scope is quite broad. This is a metaphysical and dialectical methods, and later phenomenological, hermeneutical; 2) General scientific methods that are used in the vast majority of science; 3) private or special methods are widespread for the individual Sciences or fields of practical activities. The combination of the applied methods and presents assumptions allowed us to build such a model: the right to freedom of thought, conscience and religion acts as a holistic, self-organising there are a system that applies to POLAB ktne environment. Components of this system are freedom of thought, freedom of conscience, freedom of religion, which act as driving forces of the social process, and the main regulators in this regard is the society and the state. Task is knowledge of the essence of the right to freedom of thought, conscience and religion in philosophical and legal dimension, that is, through the prism of values and its role for society. **Scientific novelty** lies in the fact that the use of the whole complex of the above listed methods will help with the philosophical and legal positions reveal controversial issues of legal fact, and the very freedom of thought, conscience and religion to be regarded as a public good, respectively, the task of the state is to provide, to assist all citizens in obtaining this benefit. **Conclusions.** All the methods do not exist in isolation from each other, as each of them deepens some aspect of philosophical and legal knowledge about the study right, collectively they will reveal it completely.*

Keywords: methodology; the right to freedom of thought, conscience and religion; philosophy of law regulator; the process of cognition; ideology; philosophical methods; scientific methods; special methods of cognition.